

ארץ בחאקי – שימושי הקרקע לצורכי ביטחון בישראל

עמירם אורן, רפי רגב¹

מאז הקמת המדינה הביטחון הינו גורם מרכזי בהווייתה. עומד בראש סדר היום הלאומי שלה ומוקדשים לו משאבים רבים. השפעת הביטחון והצבא יזכת במדיניות חוץ ופנים, בנושאי כלכלה, חברה, תרבות, משפט, תקשורת וכמעט בכל תחום בחיינו האזרחיים. מאמר זה עוסק בהיבט נוסף לאלה, הביטוי הטריטוריאלי של הביטחון. מערכת הביטחון,² בעיקר באמצעות צה"ל – הגוף העיקרי שלה – שולטת ישירות על יותר מחצינו) משטח המדינה, לא כולל את שטחי הממשל הצבאי (בגדה המערבית – אזור יהודה ושומרון, ובצועת עזה).³ מבחינה מעשית ההשפעה הטריטוריאלית של מערכת הביטחון, גדולה יותר מהשטח שבאחזקת הצבא. מטרת מאמר זה להציג את דמותו המרחבית ומקורותיו של החותם הטריטוריאלי של הביטחון בישראל כמרכיב מרכזי במרחב הגיאוגרפי הלאומי.

החותם הטריטוריאלי של הביטחון בישראל משקף שני רכיבים במציאות הישראלית בה שלובים ביטחון, צבא, קרקע ומרחב. הרכיב האחד, עניינו הטריטוריה כרכיב חשוב בתפיסת הביטחון. מאז ראשית ימיה של המדינה ולאור המצב הביטחוני הקבוע בו היא נתונה, נתפס המושג ביטחון כהגנה על עצם קיום המדינה כישות מדינית, הגנה על חיי תושביה ושמירה על הטריטוריה.⁴ לכן, מנקודת מבט של

* המאמר מתמצת פרקים מספר פרי עטם של המחברים העתיד לצאת בקרוב לאור: "ארץ בחאקי – הממד הטריטוריאלי של הביטחון בישראל".

1 ד"ר עמירם אורן הוא גיאוגרף העוסק בנושאי גיאוגרפיה של הביטחון, שירת בעבר באגף התכנון במטכ"ל. רפי רגב הוא גיאוגרף (מוסמך), שירת בעבר באגף התכנון ובמועצה לביטחון לאומי.

2 לענייננו, מערכת הביטחון כוללת את צה"ל, משרד הביטחון, משמר הגבול, שירותי הביטחון והתעשיות הביטחוניות.

3 נתון זה מאומת ממספר מקורות, הוצג על ידי ראש אגף התכנון במטכ"ל, אלוף שלמה ינאי, בספטמבר 2000, בהרצאה על מדיניות שימושי הקרקע של צה"ל ביום עיון של המכון לשימושי קרקע של קק"ל וראה להלן. נתונים דומים בדבר שימושי הקרקע של צה"ל הציג קצין מטה מאגף התכנון במטכ"ל בשנת 2004 בפני פורומים אזרחיים שונים שעסקו בסוגיות בנושא איכות הסביבה. הנתונים מתאימים גם לסדרי גודל שהציגה הרשות לתכנון במשרד החקלאות, ראה משרד החקלאות (1998) עמ' 63.

4 הכוונה לטריטוריה הריבונית של מדינת ישראל שנקבעה בהסכמי שכיתת הנשק בשנת 1949 ובחלקה נקבעו מאוחר יותר חלק מגבולותיה הבין לאומיים, כעקבות הסכמי השלום עם מצרים בשנת 1982 ועם ירדן בשנת 1994 ומהכרת האו"ם לאחר היציאה מלבנון בשנת 2000. המסגרת הטריטוריאלית לענייננו מתוחמת לגבולות לעיל וכן לשטחים הנוספים כפי שאושרו בהחלטות הממשלה הכוללים מעבר לשטחי 1967 את מזרח ירושלים ורמת הגולן.

הממסד המדיני, הביטחוני, המשפטי, וגם זו של חלק מהציבור והשיח בישראל, הארץ – הטריטוריה – היא תכלית הביטחון, דהיינו מרחב עליו יש להגן. הארץ היא לא רק מטרת הביטחון, אלא גם אחד האמצעים למימושו וזאת באמצעות השימוש במשאבי הקרקע שלה.⁵

הרכיב השני, עניינו השילוב בין שימושי הקרקע, אלה הביטחוניים והאזרחיים והיות למעשה "כל הארץ חזית". שטחה של ישראל קטן יחסית והיא מדינה צפופה ורב גונית במתאר אוכלוסייתה ובפניה הפיסיים. הצרכים האזרחיים לקרקע, הן למטרות בנייה ופיתוח והן לצורכי שמירה על ערכי טבע ונוף ושטחים לתכנון בר קיימא, משולבים עם הצרכים הביטחוניים ברחבי הארץ, באופן ספוראדי, בצורות ובגודל משתנה, מזעיר שטח עד עתיר שטח. בישראל קשה כמעט להצביע על אזור או מקום בו אין התנגשות טריטוריאלית כלשהי בין השיקול הביטחוני לבין האינטרסים האזרחיים. לשון אחרת, בישראל אין "עומק" או שטחים "נקיים" מביטחון. ברחבי הארץ נמצא צורות שונות של "מרחב ביטחוני". חלק ניכר מהצורות הללו הן מובלעות המוקפות שימושי קרקע אזרחיים הסגורות לכניסת אזרחים. עבור האזרחים שטחים אלה המסתופפים תחת עצי אקליפטוס או ספונים מאחורי חומות ותיל, הם "חור שחור", שלרוב אין כמעט מידע על אודות המתרחש בתוכם.

המושג "שימושי קרקע ביטחוניים" – הגדרה

הדיון העיוני בהיבטים הגיאוגרפיים של הביטחון בישראל משלב בתוכו מחד, את נושאי הגיאוגרפיה והתכנון הפיסי המרחבי ומאידך, נושאי ביטחון וצבא, וקשת שלמה של סוגיות שיכולות להיכלל תחת הגדרה של יחסי חברה-צבא. ניתן לבחון תחום זה, בנפרד או במשולב, דרך שתי זוויות ראייה המבטאות את הזיקה שבין הנושאים. הקשר הלוגי ביניהם כב"משוואה": צד אחד שהתייחסות אליו כמשתנה קבוע, כלומר גורם משפיע ובלתי תלוי והצד האחר, המושפע מקודמו שהוא בבחינת המשתנה התלוי. נקודת המבט הראשונה שאותה נוכל להגדיר "הארץ – זירת הביטחון", כלומר הגיאוגרפיה הפיסי, היישובית, הדמוגרפית, הכלכלית והאקולוגית של המדינה כגורם המשפיע על תפיסת הביטחון. נקודת המבט האחרת, ההפוכה,

5 המושג טריטוריה בתפיסת הביטחון מתייחס גם לשטחים בשליטת המדינה מאז מלחמת ששת הימים, כלומר שטחי הכיבוש הצבאי ושטחי הרשות הפלשתינית. אולם, הדיון במסגרת מאמר זה לא יכלול אותם.

שהיא נשוא חיבור זה, "החותם הטריטוריאלי של הביטחון", הווה אומר הביטחון והצבא כגורמים המשפיעים על הגיאוגרפיה. כדי לעמוד על מהותו של החותם הטריטוריאלי של הביטחון, נגדיר את המושג "שימוש במשאבי קרקע לצורכי ביטחון" או בקיצור "שימושי קרקע ביטחוניים".

בשפת הגיאוגרפיה והתכנון הפיסי-מרחבי מקובל המושג "שימושי קרקע" (Land Uses), שהגדרתו היא – ביטוי לניצול משאבי הקרקע של הארץ על ידי בני אדם וההשפעות המרחביות הנובעות מכך (Clark, 1985). בדרך כלל, הקרקע, כמו ההון, היא משאב המוגבל בהיקפו, השליטה בו וקבלת החלטות לגבי השימוש בו מעניקות עוצמה למקבליה (Larkin & Grary 1983). סדר העדיפויות המכתיב את שימושי הקרקע מוגדר כ"מדיניות שימושי קרקע" וזו נובעת משיקולים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ועוד (Rhind & Hudson 1980) וכן יפתחאל וקידר (2000). מדיניות זו עוסקת בהקצאת קרקע למטרות בינוי ופיתוח כלכלי, לחקלאות, לייצור, לתיירות ונופש וכיוצא בזה (Clawson 1968). אולם, לא למטרות ביטחון. תכליתה, באמצעות קביעה רציונלית של יעדי השימוש בקרקעה, היא להשגת איזון בין הדרישות השונות (דריין-דרכין ואחרים 1972 וכן Feitelson 1999).

במינוח הביטחוני המונחים הכלליים המקבילים ל"שימוש קרקע" הם "שטח ביטחוני" או "מתקן ביטחוני", ובהקשר הצבאי המושגים המתאימים הם "שטח צבאי", "מחנה צבאי", "שטח אימונים" וכן "תשתית ופריסה". בספרות הגיאוגרפית כמעט לא נמצא הגדרות לביטוי הטריטוריאלי של צורכי הביטחון, כמו גם לא מתודולוגיה לדיון במקורותיו, במהותו ובהשלכותיו וזאת למרות ממדיו העצומים, במושגים מוחלטים ויחסיים של גודל השטח לשימושי קרקע ביטחוניים במדינת ישראל.

שימושי הקרקע לצורכי ביטחון, בניגוד לאלה האזרחיים, אינם בעלי אותה זמינות שימוש. יש בהם כאלה שבאים לידי ביטוי רק בעת חירום או אד-הוק וזאת בהיותם נשענים על ייעוד קרקע אזרחי החופף אותם שטחים, לדוגמה: שמורות טבע ושטחי אימונים באש. השטחים שבשימוש מערכת הביטחון הם פסיפס המורכב משטחים השונים בגודלם, בצורתם ובסוגם. הם באים לידי ביטוי בשתי צורות – האחת, הישירה, במובן זה שגופי מערכת הביטחון ובעיקר הצבא הם "צרכני קרקע" (לא רק ביבשה אלא גם באוויר ובים). הקרקע מהווה עבורם משאב, כמו כוח אדם והון.

הצורה האחרת היא העקיפה כמובן של שיקולי ביטחון שהם דומיננטיים בעיצוב המרחב, כאשר הכוונה היא לשימושי קרקע אזרחיים המיועדים לצורכי ביטחון שונים. ניתן להדגים זאת באמצעות יישובי ההגנה המרחבית באזורי הספר. לפיכך, את שימושי הקרקע לצורכי ביטחון נגדיר כמקרקעין כבעלות ובקניין מערכת הביטחון או מקרקעין אזרחי, שמערכת הביטחון תרכוש או תתפוס, וזאת לפי העניין, לצרכים מוגדרים, או שימושי קרקע אזרחיים שמערכת

הביטחון תכוון את ייעודם ואף תשתתף בעלויות הקמתם שכן הם ישרתו אותה באופן עקיף.

“שימושי הקרקע

הביטחוניים,

ובעיקר אלה

הצבאיים, אינם

מטרה בפני

עצמה. הם מהווים

את התרגום

הקרקעי של

המענה הצבאי

לפריסה הפיסית

של תשתיות

הצבא.”

מטרת ויעדי שימושי הקרקע הביטחוניים ויעדיהם

שימושי הקרקע הביטחוניים, ובעיקר הצבאיים אינם מטרה בפני עצמה. הם מהווים את התרגום הקרקעי של המענה הצבאי להיערכות והפריסה הפיסית של תשתיות הצבא. לא יהיה זה נכון לבחון את שימושי הקרקע הביטחוניים בפני עצמם, אלא לראות אותם בהקשר הרחב: תשומה אחת במכלול רכיבי העוצמה הביטחוניית. המקורות והשורשים לשימושי הקרקע הביטחוניים נעוצים בתפיסת הביטחון: האיום והמענה, הנתונים הגיאור-אסטרטגיים של הארץ,

האילוצים התקציביים, השפעות התכנון האזרחי ועוד. הם נובעים ממדיניות הביטחון וכן מתפיסת הפעלת הצבא וממנה נגזרים תפקידי הצבא במלחמה לסוגיה והיכולות הנדרשות מהצבא הן בהקשר של בניין הכוח והן בהקשר של הפעלת הגייסות. שימושי הקרקע הביטחוניים משקפים אפוא מערכת רחבה של שיקולים, אפשרויות, מגבלות ואילוצים עליהם נעמוד בהמשך.

במשך שנים רבות לא נחשף המגזר האזרחי למדיניות מערכת הביטחון בנוגע למטרת שימושי הקרקע שלה. גם קברניטי המדינה, אולי למעט דוד בן גוריון בשנותיה הראשונות של המדינה, לא הציגו כל עמדה בעניין חשוב זה. סוגיה זו כמעט ולא עלתה לדיון בשום שיח תכנוני ולא הייתה לנושא בפורום אקדמי. על אודות מטרות

שימושי הקרקע הביטחוניים ניתן ללמוד משני פרסומים בנושא שראו אור בשנים האחרונות. במחצית שנות התשעים כחלק מפרויקט התכנון "ישראל בשנות האלפיים" (ישראל 2020) נבחנה, בפעם הראשונה, על ידי גורמי תכנון אזרחיים מדיניות תכנון התשתית והפריסה של צה"ל בטווח הרחוק.⁶ במסגרת זו הוגדרו גם מטרות הפריסה הביטחונית, בהן נכללות לא רק אלה הצבאיות אלא גם כאלה שעניינן הממשק עם המגזר האזרחי (סברדלוב ודרמן 1996). פעם נוספת בה הוצגו לציבור מטרות הפריסה הביטחונית הייתה בשנת 2000 ביום עיון שערך המכון לחקר שימושי קרקע של קרן קימת לישראל, שהוקדש למדיניות שימושי הקרקע של צה"ל. הנושא הוצג על-ידי ראש אגף התכנון במטכ"ל, דאז, אלוף שלמה ינאי (ינאי 2000).

ניתן אפוא להסיק מהצגת עמדות אלה כי מטרת שימושי הקרקע הביטחוניים היא לנצל בצורה מיטבית את נכסי המקרקעין, שטחי המדינה ומרחבה, כדי להבטיח את מיצוי יכולת פעולת הצבא וכוחות הביטחון האחרים להגנה על המדינה, שטחה ותושביה. ניתן להגדיר חמישה יעדים עיקריים לשימושי הקרקע לצורכי ביטחון:

1. השלטת ריבונות המדינה על חבלי הארץ ובמיוחד אלה שבספר או ב"לב הארץ" ב"אזורי מיעוטים".
2. קיום רמת כוונות ומוכנות להבטחת יכולת הצבא להפעלת סדר הכוחות, לרבות אמצעי לחימה, לביצוע מטלות לחימה וביטחון בזמן ובמרחב.
3. קיום רמת הכשירות והמבצעיות להבטחת קיום סיוע, לוגיסטיקה ומנהלה.
4. מניעת חשיפת הצבא לפגיעה אפשרית של האויב.
5. הקטנת החשיפה ורגישות העורף האזרחי להתקפות אויב.

הגורמים להיווצרות מפת שימושי הקרקע הביטחוניים בישראל

היווצרות מפת שימושי הקרקע הביטחוניים בישראל היא ביטוי של תהליך ארוך ודינאמי מצטבר שהחל מראשית ימיה של המדינה ונמשך עד ימינו אלה. תהליך דינאמי זה נבע משפע גורמים והתרחשויות שלא ניתן היה לחזותם (לפחות את רובם) מראש. היווצרות מפת שימושי הקרקע הביטחוניים אינה תוצאה של תכנון סדור.

6 עבודה זו בוצעה על ידי ארו סרדלוב ועמירם דרמן יוצאי מערכת הביטחון שעד מספר שנים לפני בחילת פרויקט התכנון שרתו כקציני מטה בכירים באגף התכנון במטה הכללי של צה"ל.

כחינת היווצרות המפה יכולה להיעשות בשני צירים. הציר האחד הוא ציר הזמן וכאן יש להתמקד בתהליך קבלת החלטות, שקבעה בעצם מדיניות ליצירת מערך שימושי הקרקע הביטחוניים. הציר השני הוא המרחב הגיאוגרפי, "זירת ההתרחשויות" בה יש לבחון את אופן היווצרות מערך זה בחבלי הארץ השונים ויחסי הגומלין המרחביים שלהם עם אלה של המגזר האזרחי.

**"בנסיבות שבהן
מדינת ישראל
מקומצת,
באמצעות מוסדות
התכנון, בדרישות
לשימושי קרקע,
חריגה ה"פזרנות"
שבה פרוסה
התשתית
הביטחונית ברחבי
הארץ".**

אחד מכותבי מאמר זה, סיים בשנת 2003 עבודת דוקטורט אשר ניתחה מנקודת מבט גיאוגרפית-היסטורית את התפתחות מערך שימושי הקרקע להם נדרש צה"ל ויחסי הגומלין בינו לבין המגזר האזרחי בנושא תכנון פיסה והקצאת מקרקעין בשנותיה הראשונות של המדינה. זמן ראשית המדינה, עת הצבא הכריטי התפנה מהארץ, והתנהלו בה קרבות נגד ערביי ארץ ישראל בתחילה וצבאות מדינות ערב בהמשך, הוא נקודת המוצא בניתוח מפת היווצרות שימושי הקרקע הביטחוניים הנוכחית, שהיא תולדה של תהליך ארוך ומצטבר שנבע משפע גורמים והתרחשויות. מחקר אקדמי זה הציג כי המחצית הראשונה של שנות החמישים, ועד מבצע סיני, הייתה התקופה המכוננת והמעצבת של המדינה בתחום הגיאוגרפי מרחבי של עיצוב שימושי הקרקע הביטחוניים של מדינת ישראל. כתקופה זו נקבעו לראשונה והחל תהליך העיצוב בממשק שבין צבא, חברה ומרחב במדינת ישראל (אורן 2003).

משתנים חיצוניים ופנימיים גרמו לשינוי בגודל, בצורה ובפני המרחב בו מתקיימת הפעילות הביטחונית. חלקם של המשתנים החיצוניים היה תוצאה ממדיניות הביטחון שהוכתבה על ידי ממשלות ישראל לדורותיהן ושבעקבותיה עוצב סדר גודל הכוחות, אופן הכשרתם, הפעלתם ופריסתם במרחב. אחרים היו תוצאות טריטוריאליות של המלחמות והעימותים הצבאיים שחייבו פריסה והיערכות שונות או אלה שנבעו מהסדרים מדיניים, בעטיים נדרש דילול, חיץ או הפרדת כוחות או שינוי במתכונת הפריסה. חלק אחר של המשתנים החיצוניים היו אזרחיים ונקשרו להתפתחויות

וגידול דמוגראפי ובעקבותיהן בנייה מוגברת בערים ובפרברים. האצת תהליך ייזום תכניות פיתוח פיסיות גרם, בין היתר, ללחץ על מערכת הביטחון לפינוי שטחים באחזקתה. חלק אחר של התהליכים האזוריים שהשפיעו על ניצולת הקרקעות שבאחזקת מערכת הביטחון, נבע מהגדלת המודעות לצורך בשימור השטחים הפתוחים ובגישת תכנון בר-קיימא, הן על ידי רשויות התכנון והן על ידי "הגופים הירוקים".

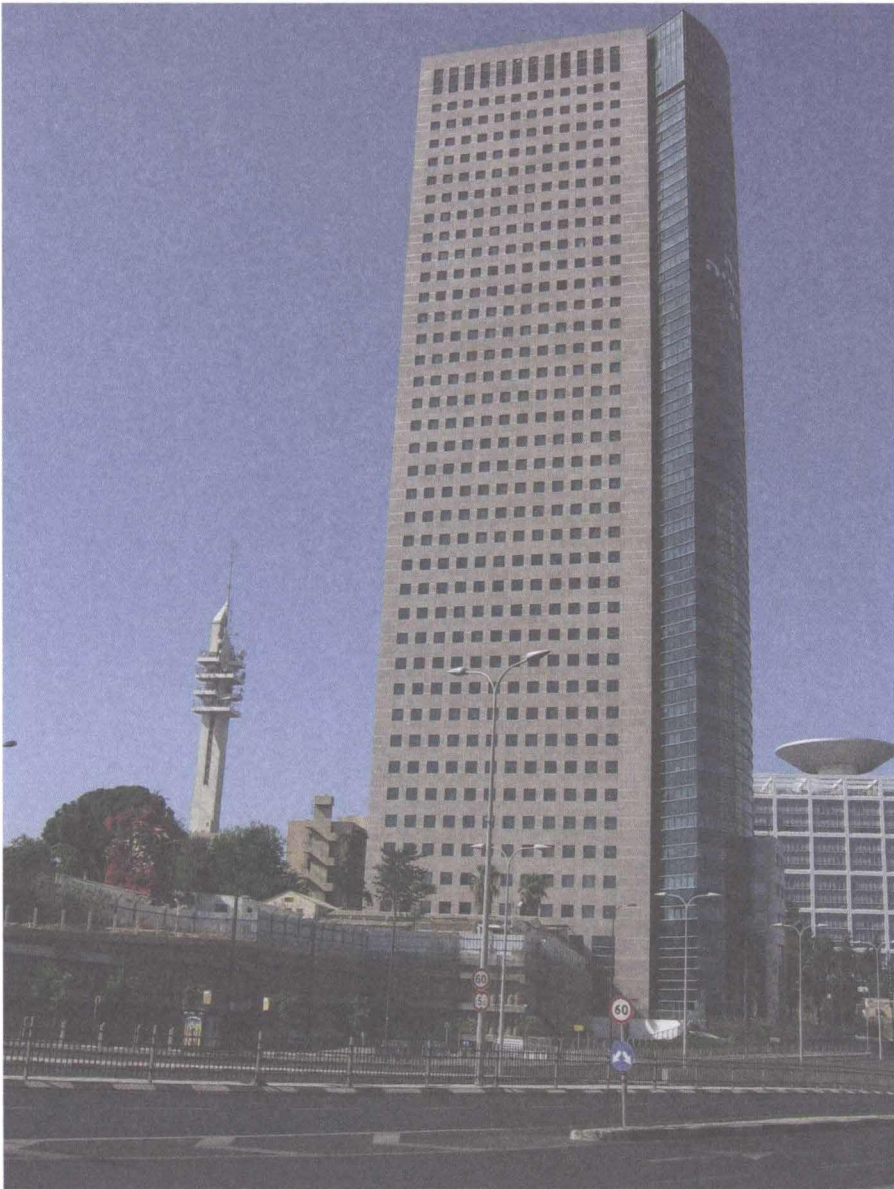
תהליכים פנימיים שהתרחשו בצה"ל והביאו לשנויי פריסה נבעו ממספר משתנים: משתנים מבצעיים, פועל יוצא לחשיבה אסטרטגית והחלטות המטה הכללי הקשורות למיקום העוצבות, כנובע ממענה מבצעי לאיום הביטחוני; שינוי בתפיסת הביטחון בגזרה נתונה או שינויים בתורת הלחימה ובתפיסת ההפעלה של צה"ל; שינויים טאקטיים הנובעים מקביעות מפקדים כרמת השטח; משתנים ארגוניים, גידול סדר הכוחות והקצאתם בהתאם למסגרות הפיקודיות המרחביות והייעודיות ובהתאם לאופן הניהול הלוגיסטי של צה"ל; משתנים תקציביים, אילוצים בכיני ובפיתוח תשתית פיסית צבאית; משתנים טכנולוגיים, פיתוח והטמעת אמצעי לחימה והפעלת תשתיות אלקטרוניות למיניהן; זמינות מקרקעין, שינויים בתשתית הצבא הבריטית שנבנתה לצרכיו והמלווה את פריסת צה"ל מאז שנת 1948.

מיון שימושי הקרקע הביטחוניים

שימושי הקרקע לצורכי ביטחון כוללים שתי קבוצות: האחת היא השימושים הביטחוניים והאחרת היא השימושים שבמהותם אינם ביטחוניים אולם נועדו למטרות ביטחון או אלה שנוצרו כתוצאה מאירועים או שיקולים ביטחוניים. כדי לדון בשימושי הקרקע הביטחוניים, יש צורך בהמחשה רחבה יותר שכמעט ואינה קיימת בספרות הגיאוגרפית הישראלית. בשנות השמונים נעשה ניסיון ראשון על ידי הגיאוגרפים סופר ומינגי להגדיר "נוף ביטחוני" לרמותיו הארצית, האזורית והמקומית (Soffer & Minghi, 1986). אחריהם הגדיר דרמן קריטריונים למרחב האסטרטגי הצבאי (דרמן 1994). ניתן לראות את מיון השימוש במשאבי הקרקע לצורכי הביטחון, באמצעות ארבע קבוצות של אמות מידה שבאמצעותן ניתן לפרק ולמייין את "התלכיד" הקרוי שימוש במשאבי הקרקע לצורכי ביטחון:

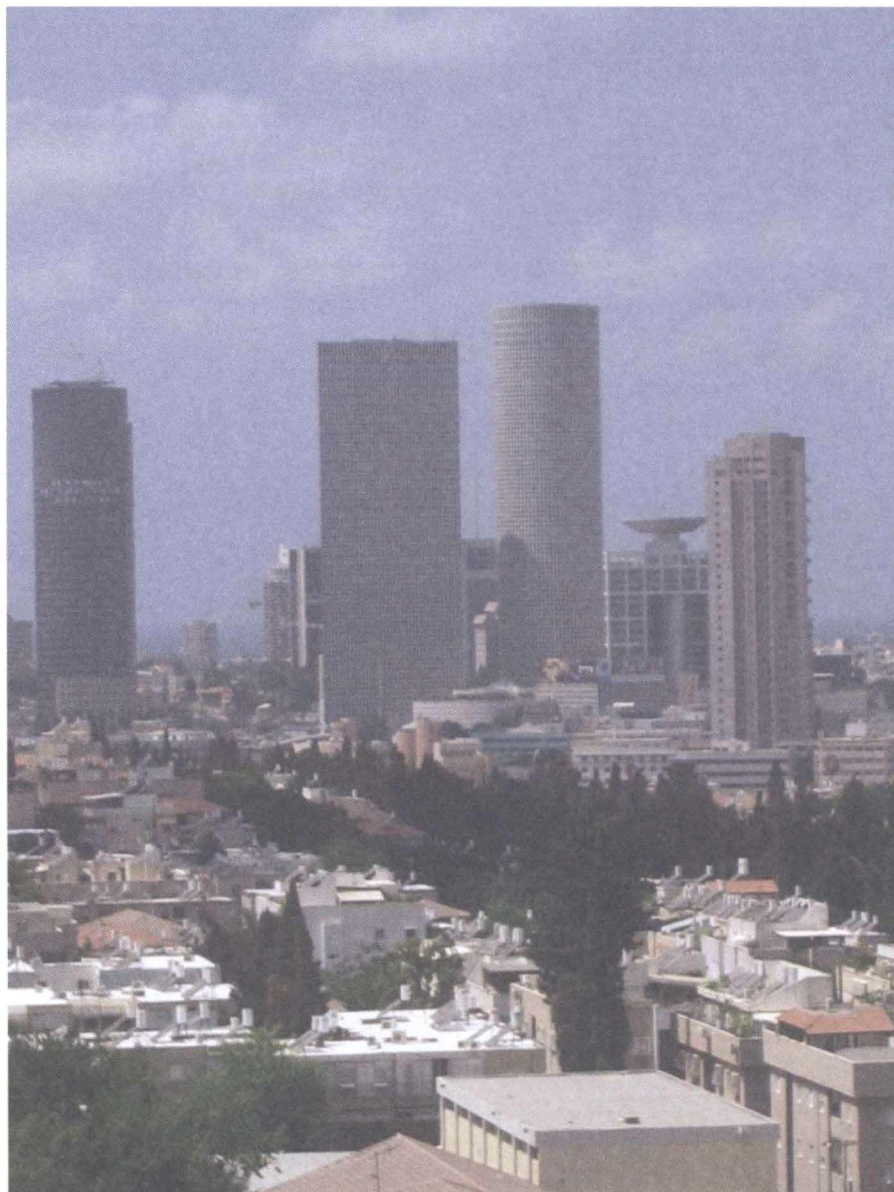

נהר הירמוך במפגש הגבולות בין ישראל, ירדן וסוריה-לאורך דרך המערכת שסלל משרד הביטחון.

בית קריית הממשלה בתל אביב נבנה על הקרקע במתחם המוחזק בידי מערכת הביטחון מאז הקמת המדינה.

ארץ בחאקי – שימושי הקרקע לצורכי ביטחון בישראל

קו הרקיע החדש של לב תל אביב: מגדלי עזריאלי ולידם (מימין) בית המטכ"ל החדש ועל גגו מנחת מסוקים ומשמאל – קריית הממשלה.

פירוט	אמות המידה
סוג השטחים, שטח תחום, סגור פיסית; שטח פתוח ללא הגדרה ברורה של גבולותיו; שטח בנוי;	אמות מידה כלליות
לפי רמת צורכי הביטחון (האסטרטגית, האופרטיבית או הטקטית); בהתאם לצורכי תפקוד הצבא: הפעלת המערכת המבצעית והפיקוד עליה ובניית הכוח;	אמות מידה פונקציונאליות
לפי אפיון "צרכני השטח" – הבחנה בין צורת המבנה והארגון שלהם או בין סוגי פעילותם;	
קנה מידה, מגודל זעיר של דונמים בודדים ועד למתקן עתיר שטח, בגודל של מאות ואלפי דונמים;	אמות מידה מרחביות
מיתאר גיאומטרי: נקודה – תורן למסר קשר; קו – דרך "מערכת"; וצורה סגורה – מוצב;	
מיקום ואיתור פונקציונאלי ביטחוני-צבאי: חזית, ספר ועורף או גיאוגרפי: מרכזי ערים או פריפריה, אזורים כפריים או שטחים פתוחים;	
דגם מרחבי כלומר צורת הפריסה המרחבית: פיזור מול ריכוז, מקבץ תשתיות ביטחוניות ועוד.	
להגדרות סטטוטוריות לעניין התכנון: הגדרות של מערכת הביטחון או של המגזר האזרחי;	הגדרות חוקיות לתכנון וקניין
הגדרות חוקיות שעניינן זכויות המקרקעין של מערכת הביטחון: תפיסה, הקצאה קבועה או זמנית, הרשאה לשימוש, הפקעה ועוד;	

הקבוצה העיקרית של שימושי הקרקע כוללת את נכסי המקרקעין שמערכת הביטחון צורכת ועבורה הם תשומה ומשאב פיסית לבניית עוצמתה ולהפעלת כוחה כדי להביא לידי ביטוי את יעדיה ואת משימותיה. החלוקה הכללית בין נכסי המקרקעין בקבוצה זו היא לפי אופן השימוש בהם, שהבחנה היא בין השימוש הנייח, שימושי קרקע לתשתיות הפיסיות, ובין השימוש הדינאמי בשטח, כלומר שימושי קרקע (כמעט ללא תשתית בנויה) שנועדים לפעילות הביטחוניות לסוגיה.

מחנות ומתקנים

המחנות והמתקנים מהווים את התשתית הפיסית העיקרית של הצבא. חלק מהם

עתירי שטח והם פזורים ספוראדית ברחבי המדינה ובכללם באזורי ביקוש עירוניים ובמקומות המהווים עתודות לפיתוח אזרחי במרכז הארץ, בין גדרה לבין חדרה, במטרופולין חיפה ובסביבות בבאר שבע ועוד. חלק מהמחנות והמתקנים ממוקמים בתחומים המוגדרים כשטחים פתוחים או שמורות טבע.

התשתית הפיסית של מחנות ומתקנים היא רחבה ונובעת מגודלו של צה"ל ומצרכיו המגוונים וכוללת מספר רכיבים שההבחנה ביניהם לפי המטרות להם נועדו ומכך, בין היתר, ייגזר מיקומם והמתאר הפיסי שלהם והם:

1. מחנות המשמשים מפקדות ומרכזי השליטה של הזרועות, הפיקודים המרחביים, החילות והעוצבות הסדירות;
2. בסיסי הדרכה להכשרת הכוחות ובסיסי אימונים לשמירת הכשרות המבצעית של חילי הסדיר, משמר הגבול והמילואים;
3. מרכזים לוגיסטיים לאחסון ולאספקה (ציוד, רכב, תחמושת, דלק, מזון) לאחזקה ולייצור (בתי מלאכה וסדנאות);
4. מחנות, מפקדות ומחסני חירום של עוצבות המילואים;
5. שדות תעופה ומתקני זרוע האוויר; נמלים ומתקני זרוע הים;
6. מתקנים אלקטרוניים של חילות המודיעין והקשר;
7. מתקני ניהול כוח אדם ושירותי פרט, בעיקר משרדים, חלקם בבחינת "רסיסי מחנות";
8. תעשיות ביטחוניות המוגדרות "מתקנים ביטחוניים", בדגש על מתקנים עתירי שטח.
9. מתקנים של שירותי הביטחון.
10. מחנות נטושים ריקים מנוכחות פיסית שטרם הוסבו לשימוש אזרחי.

סביב חלק מהמחנות והמתקנים מוטלות מגבלות בנייה על הסביבה האזרחית הסמוכה. מגבלות אלה שהם שימושי קרקע ביטחוניים בפני עצמם, נועדו להגן על המתקן הצבאי או למנוע פגיעה במערכת האזרחית מפני סיכוני התשתית הצבאית. מגבלות בנייה נקבעות על-ידי הגורמים המקצועיים על פי תקנים ופקודות הצבא. חלק ניכר מהמגבלות נובע משיקולי בטיחות, מחוץ ומסביב למתקני אחסון תחמושת ודלק וסביבם, או משיקולי בטיחות טיסה בקרבת שדות תעופה ומנחתים. באזורים בנויים ליד שדות תעופה נמצא גם מגבלות בנייה שיכללו התייחסות למניעת נזקי רעש, להגבלות בנייה לגובה, התאמת ייעודי קרקע, הגבלת ייעודי קרקע וכן הגבלות

בייעודי קרקע למיזעור סכנות של ציפורים לכלי תעופה. סביב מתקנים המוגדרים מסווגים מוטלות מגבלות למניעת פעילות ובנייה אזרחית מטעמי ביטחון שדה. סביב מתקנים אלקטרוניים, מתקני מכ"ם, מתקני בקרה אווירית, מתקני קשר ומתקנים של חיל המודיעין ועוד, מוטלות מגבלות למניעת הפרעות מקרינה אלקטרו מגנטית. למגבלות בנייה בגין עוצמות שידור אלקטרו מגנטיות יש משמעויות כספיות כבדות, משום שהן מעכבות או מונעות מימוש אחוזי בנייה כפי שאושר בתכניות בניין עיר.

שטחי אימונים וניסויים ופריסתם הגיאוגרפית

השטחים הפתוחים הנרחבים משמשים את הצבא לאימונים ולניסויים לפיתוח אמצעי לחימה. הוא נוכח ופועל בהם באינטנסיביות והשפעתו על עיצובם רבה מאוד. השימוש הצבאי בהם הוא בעצם ניצולת השטח. לעיתים תוקם בו תשתית לדימוי זירת הלחימה בשטחי האויב (למשל, יעדים מבוצרים או קווי הגנה) או שמוצבות בהם מטרות נייחות (שלדי כלי רכב או רכב קרבי משוריין). סימונם של שטחים אלה מופיע במפות צבאיות וגם במפות טיולים וסימון שבילים ומפות של שמורות טבע, גנים לאומיים ואתרים ארכיאולוגיים. סימונם התמאטי של שטחים אלה בתשריטי התכנון, אינו שונה מכל שטח פתוח אחר, חרף העובדה שמתקיימים בהם בעצם שתי "ישויות" שונות, אזרחית וצבאית. יוצא אפוא שתיחום שטחי האימונים והניסויים הוא בעצם וירטואלי, לרוב הוא אינו משולט ואם כן הרי השילוט נעשה רק כדי לצאת ידי חובה.

שטחי האימונים נועדו להדרכה מקצועית, להכשרת הלוחמים ולרענון תפקוד היחידות. שטחי ניסויים נועדו לבחינת פיתוח אמצעי לחימה (הפלטפורמה והתחמושת). אלה גם אלה רבים ומגוונים. בחלקם האימון או הניסוי מתבצעים לעיתים תוך ירי חי שטוח-מסלול או תלול-מסלול ולעיתים זה תרגול ללא ירי. שטחי האימונים מצויים בעיקר באזורים בהם מתקיימת פעילות אזרחית בפרופיל נמוך, ובצמוד אליהם, על פי רוב, ממוקמים בסיסי האימונים וההדרכה או בסיסי הקבע של עוצבות השריון, חיל הרגלים, התותחנים, הנדסה, נ"מ ומודיעין שדה.

שטחי האימונים העיקריים מצויים בנגב. הסיבה לכך נובעת מהיות הנגב, במרבית חלקיו, ריק מאוכלוסייה וכן בשל היכולת לייצר טווחי בטיחות לנשק ארוכים יותר

מאשר בחבלי ארץ אחרים הצפופים והמיושבים. בשטחי אימון אלה מתקיימים אימונים לכל סוגי כלי הנשק, מנשק קל ועד ירי טנקים, תותחים, טילים וחימוש אווירי. בחלק מהם מתקיים מכפיל בניצולת השטח, בכך שבמרכזם ממוקמים אזורי "נפילות נתיריירי" (ריקושטים) משותפים, המאפשרים ירי רב כיווני.

בצפון הארץ שטחי אימונים רבים מצויים ברמת הגולן ומהווים כחמישית משטחה. הם ממוקמים בסמיכות למחנות הקבע של יחידות שריון ורגלים שיכולות לקיים בו זמנית אימונים, עד סדר גודל גדודי וגם שגרת כוננות. פני הקרקע הבזלתיים שלהם, מאפשרים דימוי נאות לזירת הלחימה עם סוריה. בצפון, בגליל ובעמקים מספר שטחי האימונים מצומצם והוא כולל בעיקר "מטליות", חלקי שטחי אש "היסטוריים". הם נקבעו בשנות החמישים בשטחי הממשל הצבאי והשטחים הסגורים באזורי הכפרים הנטושים או בסמיכות לריכוזי הכפרים הערביים. לאחר מלחמת ששת הימים הומעט השימוש בהם ולאחר מלחמת יום הכיפורים, הוקטנו רובם בשל פיתוח אזרחי בקרבם או בשל ניצולם לבניית מחנות מחסני חירום לעוצבות. כיום, כושר נשיאת האימונים שלהם מצומצם.

שטחי אימונים גדולים יחסית לאימוני יחידות חיל רגלים בצפון, נמצאים באזור רמות מנשה, מצפון לוואדי ערה וכדרום הכרמל. במרכז הארץ, ב"מרחב התפר", מול הרי יהודה, במזרח השפלה וכדרום מדבר יהודה מצויים מספר שטחי אימונים, שכמו אלה בגליל, נקבעו כבר בשנות החמישים. לאחר מלחמת ששת הימים הוקטנה פעילות האימונים בה אולם, מאמצע שנות התשעים שוב הוגברה וזאת גם חלק מפעילות ביטחון השוטף במרחב זה.

תשתיות ספר וגבולות ושטחי פעילות ביטחון שוטף

כדי לאפשר פעילות ונוכחות צבאית קבועה באזורי הגבולות ממוקמים בהם תשתיות ייעודיות שכוללות תשתית "מערכת" – רצועה של מכשולים, מוצבים, תצפיות ועוד. חלק מהתשתיות הללו מיועד לשימוש רק בזמן מלחמה וכולל גם שטחי כינוס, היערכות ופריסה קרבית. בסמוך לאזורי הגבולות, מבצע הצבא הכשרות קרקע שתכליתן מבצעית ומטרתם כפולה: הן לאפשר הגעה אל מוקדי החיכוך החזויים בלוחות זמנים קצרים והן לאפשר יכולת טובה יותר של סיורי ביטחון שוטף.

ברמת הגולן, לאורך קו הפסקת האש למול הצבא הסורי, בחרמון והר דב וכן בעומק מספר קילומטרים, כוללות תשתיות אלה מכלול קרקעי. מרכיביו הם גדר מערכת, דרכי ביטחון וטשטוש, תעלות נ"ט, שדות מוקשים, רמפות לירי טנקים ומוצבים. תשתיות אלה נבנו בראשית שנות השבעים, ובעיקר לאחר מלחמת יום הכיפורים. לעומתן, מרבית תשתיות ספר לאורך גבול הלבנון נבנו או חודשו לאחר היציאה הסופית מלבנון במאי 2000. תשתיות אלה מיועדות לחסימת לוחמי גרילה ופעולות טרור ולא ללחימה מול עוצבות אויב גדולות. הן כוללות גדר מערכת, מכשול ומלכוד, מוצבים וכבישי ביטחון המחברים ביניהן. בשל היעדר "עומק" בגזרה זו, שכן יישובים נמצאים על קו הגבול ממש בין ובתווך התשתית הביטחונית, פזורים ברצועת תשתית הספר והגבולות גם חלק ממחנות הצבא, בעיקר מפקדות מרחביות של העוצבות האחראיות על הביטחון השוטף.

לעומת גבול הלבנון, לאורך הגבול עם ירדן בבקעת בית שאן, בגב כינרות ובבקעת הירדן, נמצאת תשתית פיזית ביטחונית מועטה שעיקרה מיועדת לביטחון שוטף בדגש על מניעת פעילות חבלנית עוינת כוללת בעיקר גדר מערכת ודרכי ביטחון, תוך שהיא נשענת על מספר מוצבים באזורים אלה, בעיקר בשטחים סמוכים לירדן. בין השטחים המעובדים מצויים שדות מוקשים רבים שהוטמנו בזמן הלחימה נגד המחבלים בסוף שנות השישים. כיום, רובם ככולם אינם נדרשים עוד. למותר לציין שחלק משדות מוקשים אלה מהווים מטרד סביבתי ובעיקר בטיחותי. באופן יחסי לגבולות האחרים, לאורך מאות קילומטרים של גבולות השלום עם מצרים וירדן, רגועה למדי פעילות הביטחון השוטף. יחד עם זאת גבולות אלה משמשים עדיין אבן שואבת למכריחים ולפרקים אף לפעילות חבלנית עוינת. התשתיות הפיזיות הביטחוניות לאורך גבולות אלה הן מעטות יחסית וכוללות גדרות, כבישי ביטחון וטשטוש ומוצבים במרחקים ניכרים.

חלק מתשתית הספר והגבולות כולל את שטחי פעילות הביטחון השוטף שמתוקף הגדרתם מצויים באזורי גבול או באזורי "תפר", או אף במרחק מה מהם. חלק משטחים אלה נסגרים לצמיתות והם בבחינת "שטחים סגורים" או מוגדרים כ"אזורים ביטחוניים מיוחדים".

בארבעת העשורים הראשונים של המדינה, חלק מפעילות הביטחון השוטף נועד להשלטת מרות המדינה בחבלי ארץ אשר הוגדרו על ידי מוסדות השלטון

כ"בעייתיים", לרוב ב"שטחי פנים" אל מול אוכלוסיית ויישובי המיעוטים. באלה התקיים הצורך הן בהשתתף שלטון המדינה והן בהגברת הנוכחות היהודית. האסטרטגיה לבלימת התפרסות המיעוטים מומשה באמצעות כלים חוקיים, שתכליתם "הכלת" האזור, צמצום מרחב הפעילות והטלת מגבלות תנועה. המרחב הגיאוגרפי נשוא העניין היה בגליל, ברמות מנשה, במזרח השרון, בכקעת באר שבע ובצפון הנגב. באזורים אלה נקבעו על ידי הממסד "שטחי ממשל צבאי" שהיו בתוקף עד שנת 1966. אולם, הפעילות להשלת הריבונות באזורים אלה נמשכה על ידי הממסד תוך ניצול הצבא לתכליות אלה גם לאחר ביטול הממשל הצבאי, בשנות השבעים והשמונים.

החל ממחצית שנות התשעים החל מתגבש "מרחב התפר" מול אזורי יהודה ושומרון וקו הביטחון מול רצועת עזה. לאחר שנות התקוממות פלשתינית, שראשיתה באירועי ספטמבר 2000, ולנוכח המציאות בה לא מתקיים מהלך מדיני, החלה ישראל בגיבוש תפיסת ביטחון שעיקר ביטויה בשטח הינו חציצה בינם ובין שטח מדינת ישראל. מרחב התפר הוא רצועה ברוחב עד מספר קילומטרים המשתרע לאורך ומעבר לקו הירוק ותפקידו ליצור חציצה (הפרדה/התנתקות) בין ישראל ובין אזורים אלה. במרחב התפר ומצדו המזרחי מתקיימת נוכחות ביטחונית ישראלית שעיקרה סיורי ביטחון שוטף. משנת 2002 הוחל בכניית מכשול פיסי, הלא היא "גדר ההפרדה". הגדר כוללת גדר מערכת בקטעים מסוימים, ובשטחים המיושבים אף חומת אבן לגובה 8 מטרים, מכשול נגד מעבר כלי רכב, תשתית אלקטרוניקה שתפקידה לסייע באיתור חדירת אנשים וכניסתם למרחב התפר וכן שערים למעבר אוכלוסייה פלשתינית לשטחי העיבוד החקלאיים הנמצאים ממערב לגדר. נכון לעת זו לא ברור מה יהיה התוואי הסופי של הגדר וריחוקה מהקו הירוק ההיסטורי. קו הביטחון לאורך רצועת עזה כולל מערכת בעלת עומק גיאוגרפי בן מאות מטרים הנשען על מכשול למעבר רכב, אלקטרוניקה וסיורי ביטחון שוטף, כל כולו לאורך הקו הירוק בחפיפה לנוכחות ביטחונית גם מעבר לגדר.

שטחים לפריסה בשעת חירום

שטחים לשימוש ביטחוני בשעת חירום הם אלה שאינם בבעלות מערכת הביטחון ובזמן שגרה הצבא אינו מחזיק או שוהה בהם. יש ובעת פעילות ביטחונית או ערב

מלחמה ישתמש בהם הצבא כשטח להיערכות הגייסות. לדוגמה, פריסת סוללות הטילים בלב ריכוזי אוכלוסייה עירונית במלחמת המפרץ בשנת 1991 וכן ערב המלחמה לשחרור עיראק מהשלטון הרודני בשנת 2003. שטחי פריסה לשעת חירום ימוקמו לרוב בשטחים פתוחים אך לא רק בהם. אלה ימצאו גם בשטחים עירוניים ובהם מרכזי גיוס, ושטחי כינוס לכוח אדם ולכלי רכב. לא אחת, על מנת להבטיח שהצבא יוכל להשתמש בשטחים שקבע לפריסת חירום וכדי שהגורמים האזרחיים לא יפריעו לו באמצעות החלת תכניות בניין עיר על שטחים אלה, תתערב מערכת הביטחון בתכנון האזרחי ובקביעת שימושי הקרקע נשוא הפריסה המתוכננת וייתכן אף שתמנע אותם או שיימצא "פתרון יצירתי" לזו קיום אזרחי-ביטחוני.

ישויות אזרחיות במכלול הביטחון

שימושי קרקע לצורכי ביטחון כוללים גם ישויות אזרחיות המהוות באזורים מסוימים חלק ממעטפת הביטחון הכוללת. הדוגמה הבולטת ביותר היא "התיישבות וביטחון" שני רכיבים ב"משוואה מקודשת" שהייתה ל"עמוד האש" של המוסדות המיישבים ו"מבססי הציונות" עוד בטרם הקמת המדינה ובעשורים הראשונים למדינה. להתיישבות הכפרית בעיקר היה מרכיב באתוס האחיזה והשליטה על ספר הארץ.

בעשורים הראשונים של המדינה הייתה למערכת הביטחון השפעה ישירה גם על עיצוב מערך היישוביים הכפריים. הדבר בא לידי ביטוי במעורבותה בתכנון והקמת יישובים, בקביעת אזורי התיישבות, באיתור היישובים ובקביעת המבנה הפיסי שלהם. באופן ישיר השתלב צה"ל בתחום זה בהקמת היאחזויות נח"ל כשלב מוקדם להקמת יישובים אזרחיים, ובהקמת חוות גדנ"ע להכשרה חקלאית של בני הנוער.

ההתיישבות, לפחות עד שנות השבעים, היוותה חלק דומיננטי בתפיסת הביטחון בהיותה חלק ממערך ההגנה המרחבית. ואולם, בשלושת העשורים האחרונים, לנוכח השינויים בטווחים של אמצעי הלחימה, עוצמות האש הגדולות של עוצבות האויב ומיכונן, עומעם מיקומם של היישובים בתפיסת הביטחון. למרות זאת, ההתיישבות הכפרית מהווה עדיין רכיב חשוב בעיצוב הספר הביטחוני ועדיין משקלה רב בחלק מ"אזורי העימות" משום שמרכיב לוחמת הגרילה בהם גבוה.

ברמת הגולן כשלושים יישובים יהודיים המאוגדים במסגרת הגנה מרחבית. חלקם היו בעבר היאחזויות נח"ל והיוו נקודות משען גזרתיות לפעילות הצבא, בעיקר בתקופה שקדמה למלחמת יום כיפור. גם בגזרת הלבנון, היישובים האזרחיים הקרובים לקו הגבול הם חלק ממערך הגנה מרחבית. הם נעזרים ביחידות צבא המאבטחות אותם ואת תנועות האוטובוסים לבתי הספר ומאליהם. ליישובים הממוקמים על הגבול נסללו לאחרונה כבישים עורפיים להסתרת התנועה מהכבישים הארציים והאזוריים. גם יישובי הספר לאורך מרחב התפר וקו הביטחון בעזה מאורגנים במסגרת ההגנה המרחבית וחלקם משמשים "עוגן" לפעילות הצבא במרחבם.

בנסיבות האינטראקציה הצבאית-אזרחית בתשתיות לאומיות לכבישים שהם שימושי קרקע אזרחיים, משקל סגולי רב במערכת השיקולים הצבאים. כבישים וגשרים מעליהם או מעברים מתחתיהם, מיקומם, קישוריהם למרכזים לוגיסטיים, עדיפות ביצועם או אף תקצובם, הם רכיב קריטי בתכנון אופרטיביות צבאיות. נמצא כי פריסת כבישים רחבה חופפת לצרכים הצבאיים: העתקת גייסות ממחנות ומשטחי אימונים לשטחי פריסה והערכות, שימוש תנועת שיירות גדולות של כוחות צבא וכלי מלחמה לוגיסטיות ממרכזים אלה לחזית וכן ניווד הרכב הקרבי המשוריין ממחסני החירום שבהם הוא מרוכז – אל אזורי החזית.

צה"ל יזם גם סלילת כבישים לאורך הגבולות לצורכי פעילות ביטחון שוטף. הדוגמה הבולטת היא הכביש שנסלל בנגב, בצמוד לגבול עם מצרים, עם היציאה מסיני בראשית שנות השמונים (כביש מס' 10). כביש זה, מעבר לייעודו הביטחוני, משמש גם לתנועת מטיילים מוגבלת לכיוון אילת וממנה. חלק מהכבישים ברמת הגולן וכן מערכת הגשרים על הירדן ניבנו באוריינטציה ביטחונית ועל פי קביעת והשפעת הצבא, ובשעת חירום תהיה להם השפעה מכרעת על יכולת התקדמות הגייסות אל עיקר זירת הלחימה העיקרית. יוצא אפוא שהשפעת צה"ל בהיבט זה היא ביצירת נגישות משופרת לאזורים אזרחיים פריפריאליים אך בעלי אוריינטציה ביטחונית, שספק אם למערכת האזרחית היו המשאבים הכספיים לכך. בנוסף, משרד הביטחון משתתף יחד עם מע"ץ וקק"ל במימון סלילת כבישים אזוריים ומקומיים באזורי הספר לשימוש משותף אזרחי וצבאי.

מערכת הביטחון ייזמה וביצעה פעולות נרחבות בשנותיה הראשונות של המדינה, אך

גם במשך השנים, בנטיעות ייעור ביטחוני. מטרתו הייתה בעיקר הסוואה, לאו דווקא בתחומי מתקנים ביטחוניים, כי אם גם ובעיקר על כבישים ראשיים שנצפו מעבר לגבול או כדי להגן על מטרות אזרחיות בספר. גם בשנים האחרונות, בהן לווייני הריגול ואמצעי המודיעין החזותיים מתקדמים דיים, יש עדיין ערך רב להסוואת תשתית ביטחונית באמצעות נטיעת עצים הצומחים ליער עבות במהלך שנים ספורות (כמו כן עדיין יש ערך רב גם לצבעי הסוואה מלאכותיים).

תשתיות להגנה על עורף אזרחי

תשתיות להגנה על העורף והספר האזרחי הם שימושי קרקע ביטחוניים ברמת המיקרו. אלה הן תשתיות אזרחיות שמערכת הביטחון קובעת את הסטנדרטים של בנייתן ואף מאשרת אותן כחלק מהליך של אישורי בנייה. פעילות מערכת הביטחון במישור זה נובעת מהאיום החריף על העורף הישראלי שהעצים מאז מלחמת המפרץ הראשונה בשנת 1991 ובא לידי בטוי גם בהתכוננות לקראת מלחמת המפרץ השנייה בשנת 2003. לעניין זה מושם דגש על תשתיות להגנה על האוכלוסייה ועיקרה מקלטים, חדרי ביטחון, מרחבי מוגנים ועוד. מערכת הביטחון מממנת חלק ניכר מתשתיות ההגנה המרחבית הכפרית או העירונית הסמוכות לגבול: דרכי ביטחון, גדרות יישובים, מערכות ביצורים, מגדלי תצפית ועוד.

שימושי קרקע ביטחוניים נוספים ברמת המיקרו להגנה על האוכלוסייה הם אלה להם השפעה במרחב הטריטוריאלי המצומצם הסובב אותנו. בשנים האחרונות עם התגברות הטרור הפלשתינאי נגד מדינת ישראל, נמצא את שימושי הקרקע האלה בעיצוב אלמנטים פסיים של פרטים הבודדים בסמיכות לביתנו. השפעתם היא על חיי השגרה היומיומיים ואזורי הצריכה הפרטית הבסיסית. אלה הם סממנים של לחימה בטרור ובגרילה. מדובר בהופעתם של מרכיבי נוף בשטחים הבנויים המקובלים במדינות הנמצאות במצב לוחמה. כאן נמצא שיישובים ושכונות ימוגנו סלקטיבית בחומות שיסתירו גזרת נוף רחבה, גדרות תיל ואלקטרוניקה מסביב ליישוב, ולגזרה כולה – גדר מערכת. אזורי קניות שתוכננו עם רחבות גדולות להתקהלות אזרחים, נחסמו במחסומי ברזל, נתיבי כבישים הוצרו לצורך מיקום מחסומים, נסללו כבישים המאפשרים כניסות עורפיות ליישובים, הוצבו מחסומים בכניסות לערים, לקניונים ולמרכזי קניות וכן מוגנו תחנות הסעה לחיילים.

שימושים ביטחוניים במרחב האווירי והימי

המרחב האווירי של מדינת ישראל נמצא בשליטתו המוחלטת של חיל האוויר. הוא הגורם הקובע את נתיבי התעופה האזרחית מעל שמי הארץ ואליה, המקומית והבין-לאומית החוצה. הוא קובע לצרכיו מרחבי טיסה נמוכה לצורכי אימונים ומונע או מגביל בניית חשתיות העשויות להפריע להם. הפעילות האווירית כנגב היא אינטנסיבית בשל גודלו של השטח ובשל המטווחים שבהם מוטלת תחמושת חימוש "חיה". פעילות זו מצמצמת את נתיבי התעבורה האווירית המקומית (לאילת), והבין-לאומית (לאפריקה ולאסיה). הפעילות האווירית האזרחית אסורה בסמוך לגבולות, כך במרחב האווירי הקרוב אל קו הפסקת האש ברמת הגולן ואל קו גבול הלבנון. הגבלות מוטלות על טיסה אזרחית גם במרחב החפר ומעל אזורי יהודה שומרון ועזה. זאת ועוד, חיל האוויר מגביל גם את הבנייה בקרבת מתקניו ובעיקר בסמיכות לשדות תעופה והמנחתים שלו. כמו כן מגביל חיל האוויר באזורים המוגדרים "ביטחוניים", פעילות גלשני אוויר ומצנחי רחיפה שהפכו בשנים האחרונות לספורט עממי.

חיל הים אחראי למים הטריטוריאליים של המדינה והוא סוגר שטחים בקרבת החוף לצורכי אימונים או פעילות ביטחון שוטף ומונע לפרקים פעילות קיט ימי. מערכת הביטחון מחזיקה מתקנים על חוף הים ומצרה כתוצאה מצרכיה פיתוח אורבני או תירותי בחוף. במקרים מסוימים היא אף יוצרת אילוצים לבקשות פעילויות ימיות כמו דיג, בדיקות סיסמיות, סקרים וקידוחים מול חופי הארץ ועוד.

סיכום

במאמר זה ביקשנו להאיר את מערך שימושי הקרקע הביטחוניים במדינת ישראל, סוגיה גיאוגרפית-מרחבית בה רב הנסתר על הידוע. לנוכח אינטנסיביות השימוש הביטחוני לצד דרישות תכנוניות הולכות וגוברות של המגזר האזרחי, יש מקום להציג גם את מיון שימושי הקרקע הביטחוניים, שכן הנוכחות הביטחונית חובקת כמעט כל מרחב נתון ובדרך כלל מתקיים היגיון במיונה. בשל קוצר היריעה, לא עסקנו במאמר זה בפירוט המכניזם המאפשר למערכת הביטחון את הסדרת המקרקעין והתהליכים התכנוניים שעל פיהם "נצברת" מפת הפריסה הביטחונית. בנסיבות בהן מדינת

ישראל מקמצת, באמצעות מוסדות התכנון, ובצדק, בדרישות לשימושי קרקע,⁷ חריגה ה"פורנות" בה פרוסה התשתית הביטחונית ברחבי הארץ. ראוי להרחיב את השיח הציבורי והדיון האקדמי בתחומים אלה ולכלול בו אף את הסימטריה ביחסי הצבא והחברה בישראל. בכך תעובה היריעה לדיון "משולש" בקשרי הגומלין שבין הביטחון כאינטרס של המדינה, בין הארץ, מושא הביטחון והאמצעי למימוש, והמרחב – יצירתו ואופן ניהולו, ובין החברה המבקשת לקיים אורח חיים רגיל תוך שהיא חיה באופן רציף בתנאי מאבק מדיני וצבאי.

תמונת מפת שימושי הקרקע הביטחוניים מתאפיינת כמגיבה לנסיבות מדיניות, צבאיות או טאקטיות וכל זאת על ציר הזמן. השינויים התכופים, כנגזרת למשתנים אלה, הופכת (ומגדילה) את מרחב אי הודאות ביחס להסדרת מפה אותה יוכל המגזר האזרחי לקחת בחשבון לתכנון ארוך טווח. זוהי דילמה נוספת הראויה לעיון מעמיק וזאת ברקע תכניות פיתוח ארציות ודגש על תכנון בר קיימא.

בשנים האחרונות שיקולי תקציב מטים את מפת שימושי הקרקע הביטחוניים וזאת כשמערכת הביטחון נדרשת לקיצוצים ושינויים ארגוניים מהותיים הנמצאים בהלימה לשינוי מעטפת האיומים ובעיקר בשל התפוררות החזית המזרחית עם חיסולה של עיראק של סדאם חוסיין (2003). לכך יהיו השלכות שנוכל לראותן במהלך השנים הבאות ועיקרן דילול יחסי במתקני מערכת הביטחון במרכז הארץ והעברתם לאזורי הפריפריה, וברובם לנגב. בנסיבות עתידיות בהן יפחת האיום על מדינת ישראל, במקביל להשתכללות טכנולוגית בלתי פוסקת, ניתן יהיה לראות מערך שימושי קרקע ביטחוניים מאוזן יותר, בו כנראה לא יחול שינוי משמעותי בהיקף מרכיבי ביטחון שוטף לאורך גבולות עימות, אך פריסת מחנות ומתקני הקבע תצומצם ותרוכז ושטחי האימונים והניסויים יהיו בעיקר בדרום הארץ.

ביבליוגרפיה

אורן ע. (2003), צבא ומרחב – שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד מבצע סיני (1948-1956) עבודה לשם קבלת דוקטורט, החוג לגיאוגרפיה, אוניברסיטת חיפה.

7 וראו לעניין זה את הביקורת המוסחת בעורכי תמ"א 35 על קביעתם בדבר מיעוט חריגות לפיתוח כשטחים פתוחים והתרכוז בעיקר במתחמים האורבניים הקיימים.

ארץ בחאקי - שימושי הקרקע לצורכי ביטחון בישראל

דרין-דבקין ח., זרחי ש. פוזננסקי א. (1972) שימושי קרקע, מחירה וצורות האחזקה בישראל, המכון לשימושי קרקע, משרד השיכון, חוברת 1 (עמ' 176-184).

דרמן ע. (1994) "קריטריונים להגדרת המרחב האסטרטגי-צבאי", (ללא ציון שם העורך), התשתית הפיזית של מדינת ישראל, צה"ל: המכללה לביטחון לאומי (עמ' 11-26).

ינאי ש. (2000) "מדיניות הקרקע של צה"ל", קרקע 50 (עמ' 32-42).
יפתחאל א., קדר. א. (2000) "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", תיאוריה וביקורת 16 (עמ' 67-100).

משרד החקלאות ופיתוח הכפר (1998), הכפר בשנות ה-2000, הצעה לקווי מדיניות. סברדלוב א. ודרמן ע. (1996) מדיניות תכנון נושאת מערכת הביטחון, חלק מתכנית אב לישראל בשנות אלפיים (ישראל 2020). חיפה: הטכניון הפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים.

Clark A. (1985) *Longman Dictionary of Human and Physical Geography*, Longman, England.

Clawson M. (1968) *The Land System of the U.s.*, University of Nebraska Press, Lincoln.

Feitelson, E. (1999) "Social Norms, Rationales and Policies: Reframing Farmland Protection in Israel", *Journal of Rural Studies*, 15, pp. 431-446

Larkin R. & Grary P. L. (1983) *Dictionary of Concepts in Human Geography*, Greenwood Prees, Westport-Connectict, London, England - England

Rhind D. & Hudson R. (1980) *Land Use*, Methuen, London, New York.

Soffer, A. & Minghi, J.V. (1986) "Israel's Security landscapes: the impact of military considerations on Landuses", *The Professional Geographer* 38, pp. 28-41.